
ОЛЕШКО С.О.,
лаборант, кафедра прикладної
психології,
психологічний факультет,
Черкаський національний
університет імені Богдана
Хмельницького,
м. Черкаси

ВПЛИВ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ САМОІДЕНТИЧНОСТІ ЖІНКИ

У статті окреслено особливості психосексуального становлення дівчинки у сім'ї. Зокрема, проаналізовано вплив дитячо-батьківських стосунків на формування самоідентичності дитини у різні вікові періоди. Висвітлено особливості формування статево-рольової ідентичності у повній та неповній сім'ї. Виокремлено провідні чинники становлення самоідентичності жінки.

Ключові слова: жінка, дівчинка, сім'я, самоідентичність, стать, статево-рольова ідентичність, жіночність, Едіпов комплекс.

В статье обозначены особенности психосексуального становления девочки в семье. В частности, проанализировано влияние детско-родительских отношений на формирование самоидентичности ребенка в разные возрастные периоды. Освещены особенности формирования поло-ролевой идентичности в полной и неполной семье. Выделены ведущие факторы становления самоидентичности женщины.

Ключевые слова: женщина, девочка, семья, самоидентичность, пол, поло-ролевая идентичность, женственность, Эдипов комплекс.

The article outlines the features of girl's psychosexual formation in the family. In particular, it analyzed the influence of child-parental relationships on forming child identity in different ages. There are the peculiarities of formation sex-role identity in complete and incomplete families. Typical social sexual behavior is defined education more than genetic factors. Obviously, the future of femininity and masculinity are determined by parental examples, attitudes, parents' expectations,

© ОЛЕШКО С.О., 2016

father and mother roles in the family. Analyzing daughter psychosexual behavior, it is important to match it with her father and mother and with each other relationships, grandparents and siblings influences. There are leading factors of child's identity: features of education, family patterns, attitudes, formation conditioned values, emotional and intellectual spheres, as well as individual characteristics.

Key words: *woman, girl, family, self-identity, sex, gender-role identity, femininity, the Oedipus complex.*

Постановка проблеми. Усвідомлення дитиною своєї статевої приналежності відбувається поступово і залежить від багатьох соціокультурних факторів. Дуже значимим є відношення батьків до дітей для формування психологічної статі дитини, усвідомлення себе майбутнім чоловіком або жінкою. Соціально типова для статі поведінка визначається більшою мірою вихованням, ніж генетичними факторами. Очевидно, що майбутні жіночність і мужність в значній ступені визначаються батьківськими прикладами, установками, очікуваннями батьків, тими ролями, які батько і мати грають в сім'ї.

Мета статті – визначити провідні чинники становлення самоідентичності жінки.

Результати теоретичного дослідження. Статеворольова ідентичність відноситься до свідомих і, особливо, несвідомих способів взаємодії з іншими людьми, що відображає статеву ідентичність людини. За спостереженням Столлера, жіночі манери, жести і способи взаємодії проявляються у дівчинки ще до того, як вона починає ходити. Це не тільки вказує на раннє формування первинного відчуття жіночності, але і є раннім початком жіночої статево-рольової ідентифікації. Засвоєння типової для статі поведінки є наслідком цілого комплексу при-

чин, серед яких і такі, як вибір одягу, іграшок, імені для новонародженого, і більш вагомі – різні очікування батьків, несхожі форми спілкування з дітьми різної статі, неоднаковість у вимогах. Відношення майбутньої мами до свого ще не народженого малюка певною мірою впливає на його подальший життєвий шлях. Неприховане засмучення у зв'язку народження дівчинки замість хлопчика, або навпаки, може бути тією травмою, наслідки якої для всестороннього розвитку майбутньої індивідуальності важко передбачити.

Почуття жіночності у дівчинки залежить від формування ядра статевої ідентичності. Рання ідентифікація дівчинки-немовляти з матір'ю робить важливий внесок у первинне відчуття приналежності до жіночої статі. Формування образу тіла є важливою складовою частиною на шляху до первинної жіночності.

Розглянемо вплив батьківських фігур на формування самоідентичності дівчинки. Опинившись перед дилемою боротьби за самостійність і одночасно положення залежності, маленька дівчинка часто відчуває ворожість і злість по відношенню до матері. Якщо ці почуття сильні, вони можуть зіткнутися з уявленням про матір, як про ідеал і з задоволенням, яке дівчинка отримує від ідентифікації з нею. У результаті сильні амбівалентні стосунки мати-дочка можуть заважати задо-

воленню й гордості дівчинки за свою жіночність. Однак, якщо агресивні прояви не захоплюють повністю, вони можуть дати можливість дівчинці відокремитися і вибірково ідентифікуватися з матір'ю. У такому випадку у неї може сформуватися почуття індивідуальності, а також її власне унікальне відчуття приємної жіночності [8].

Роль батька в розвитку дівчинки має важливий вплив на її формування почуття жіночності. Часто підкреслюється його важливий внесок, як захисника від загрози бути поглиненою матір'ю. Дівчатка на другому році життя поведуться з батьком по-новому, привносячи явний еротичний елемент і шукаючи матір тільки в періоди стресу. Це звернення до батька може бути неправильно зрозумілим, як передчасний Едіпів комплекс, але оскільки воно не супроводжується іншими проявами тріадних об'єктних відносин, то це скоріше захисний маневр проти регресивного тяжіння до матері, від якої маленька дівчинка намагається відокремитися. Проте роль батька вирішальна у підтримці у маленької дівчинки почуття жіночності і батько може допомогти їй впоратися з почуттям неповноцінності, виниклим, як реакція на виявлення анатомічних відмінностей.

На третьому році життя дівчинка починає демонструвати цілий ряд нових манер поведінки. Зростаючий ексібіціонізм, заклопотаність анатомічними відмінностями або захопленість тілами і геніталіями обох статей, скопофілія і посилена генітальна мастурбація вказують на те, що починає домінувати рання генітальна фаза. Для оптимального розвитку дівчинці потрібно впоратися з двома головними завданнями в перебігу доєдіпової стадії ранньої генітальної фази. Вона повинна прийняти жіночу статеву роль і консолідувати нарцистично цінний

образ свого тіла [8].

Останнє включає в себе формування ядра статевої ідентичності в міру того, як встановлюється загальне почуття статевої ідентичності. У цьому процесі ексібіціонізм займає важливе місце. Вони люблять, коли їх заохочують обоє батьків і шукають заохочення, які збуджують їх нарцистичне задоволення у відчутті себе жінкою. Ці дії прискорюють у дівчинки формування жіночої нарцистично цінної статевої ідентичності. У той же час дівчатка зазвичай виявляють тривалу і більш розроблену зацікавленість бути як мати, висловлюючи бажання прикрашати себе, імітуючи матір, певними аксесуарами, які для них символізують жіночність.

Інший важливий прояв статево-рольової ідентичності – це бажання піклуватися про дитину. На це бажання вказує, зокрема, гра в ляльки, починаючи з дванадцяти-вісімнадцяти місяців. Не дивлячись на те, що бажання і конфлікти анальної і ранньої генітальної фаз спочатку можуть проявлятися в бажанні мати дитину, сучасна аналітична думка полягає в тому, що це бажання дівчинки – базове вираження жіночності. Дійсно, Кестенберг допускає існування материнського "інстинкту". Перенс і його колеги вважають бажання дівчинки мати дитину вродженою статевою характеристикою. МакДевітт пояснював його, як спосіб впоратися з усвідомленням відокремленості і конфліктами фази возз'єднання [8].

У міру того, як виявляється відчуття первинної жіночності та маленька дівчинка все більше усвідомлює свою приналежність до жіночої статі, вона починає ідентифікуватися з материнською манерою взаємодії з оточуючими і з материнським турботливим ставленням до неї самої. Фантазії, наповнені бажанням бути матір'ю з

дитиною, згодом формують основу її жіночої статевої ролі і її Его-ідеалу. Тому в цей період бажання маленької дівчинки мати дитину і її еротична установка по відношенню до батька можуть бути скоріше проявом статево-рольової ідентифікації на парній доедіповій стадії, ніж відображенням триадної едіпової динаміки.

Після того, як дівчинка вступає в ранню генітальну фазу, прийняття жіночої статевої ролі стає головною умовою для переходу до едіпової стадії. Для формування бажань і фантазій зайняти місце матері у стосунках з батьком, вона повинна одночасно відчувати гордість від відчуття себе жінкою, як мати, і ідентифікуватися з материнською роллю у стосунках з батьком. Замість того, щоб бути дитиною або татовою донькою, вона хоче бути господинею дому і об'єктом любові, обраним батьком. Тому часто виникають фантазії про весілля. Коли ці фантазії проявляються вперше, вони частіше свідчать про радість прийняття участі в жіночих справах разом з ідеалізованою материнською фігурою і розробці жіночої статевої ролі. Бажання бути єдиним об'єктом любові батька розвивається з цих фантазій. У міру того, як дівчинка все більш освоює жіночу статеву роль за допомогою цих фантазій, вона бореться за право взаємодії з батьком у більш зрілій жіночій манері, одночасно розширюючи і поглиблюючи ідентифікацію з матір'ю.

Бажання мати дитину і гра в турботу і догляд за нею триває як вираження жіночої статевої ролі. Протягом ранньої генітальної фази ці фантазії часто стають більш детально розробленими не тільки через розширення ідентифікації з матір'ю, але також через рольові зміни у ставленні до батька: тепер вона хоче дитину від батька.

Едіпів розвиток у дівчинки при-

пускає все більше і більше сприйняття батька як об'єкта любові і створення розроблених фантазій про «чарівну фігуру її фалічного батька» [8]. Так дівчинка робить перший головний крок на шляху до остаточної гетеросексуальної орієнтації. Дівчинка ідентифікує себе з батьком, приймає активну фалічну роль у ставленні до матері і змагається з батьком у досягненні материнської любові в триадних об'єктних відносинах.

Протягом латентного періоду дівчинка перероблює більш ранні конфлікти, консолідує і розробляє всі аспекти свого статевого розвитку. За допомогою латентних перетворень статева ідентичність розширюється і зміцнюється. З розвитком соціальних відносин дівчинка вступає в контакт з більш широкими групами однолітків і знаходить більше можливостей пошуку нових об'єктів для ідеалізації та ідентифікації. Оскільки спілкування з однолітками може стати конкурентним і пробуджувати колишню невпевненість, дівчинка, для того, щоб підтримати свою впевненість у відчутті жіночності, може використовувати і перебільшувати стереотипні і дещо поверхневі аспекти жіночності. І, навпаки, хлоп'яча поведінка, помічена у деяких дівчаток латентного періоду, може свідчити про набуття чоловічих рис. Це може також бути компенсацією для дівчаток, у яких почуття жіночності, з якої-небудь причини, нетривке і недооцінене.

Статеворольова ідентичність стає більш розробленою протягом латентного періоду, періоду практики статевої ролі. Протягом цих років дівчатка претендують бути матерями, няньками, домогосподарками, вчительками, діловими жінками, танцівницями, коханками і так далі, з різними рівнями розуміння в міру того, як

їх статево-рольова ідентифікація починає включати аспекти соціально прийнятої поведінки, і вони ідентифікуються з жінками, відмінними від їхніх матерів. Одностатевий ідеал чи одностатева поведінка можуть бути скоріше джерелом тривоги, ніж комфорту для латентної дівчинки, оскільки її особиста і статева ідентичність ще недостатньо стійка. Сексуально-партнерська орієнтація не яскраво проявляється в латентному періоді, і у відносинах з однолітками швидше є тенденція до бісексуальної орієнтації [8].

Поєднання в жінці чоловічих і жіночих рис, її статева роль і сексуально-партнерська орієнтація консолідуються в результаті вирішення очікуваних підліткових конфліктів розвитку. Остаточне з'єднання всіх цих рис зазвичай встановлюється до кінця підліткового періоду.

На кінцеву можливість жінки знайти задовільне і нарцистично цінне відчуття своєї жіночності і переживати сексуальне задоволення впливає її відгук на завдання розвитку, про які передвіщає початок менструації. І дійсно, Рітва припускає, що менструація має всі характерні риси нормальної кризи розвитку і, що вона може бути стимулом або перешкодою розвитку. Вона служить організатором більш зрілого почуття жіночності і основою, навколо якої вибудовується новий образ тіла, образ, який повинен інтегрувати прийняття тіла і задоволення від його жіночності, сексуальності, активності та потенціалу дітонародження [8].

Маленьку латентну дівчинку підлітковий період постачає зрілим тілом з грудьми, які швидко формуються. Дівчинка повинна сформувати самосприйняття і сприйняття свого тіла, пристосовуючись до цих фізіологічних змін. Набуття дорослого тіла чітко нагадує дівчинці, що вона схожа на свою

матір і одночасно відділена від неї. Менструація може бути ритуалом переходу, але ставлення секретності, почуття неповноцінності, сорому і небезпеки можуть співіснувати паралельно з відчуттям гордості, самовпевненості та адекватності новому розвитку. Дівчина може раптово відмовитися від поведінки шибеника, яка подобалася їй раніше, ніби початок менструації і розвиток грудей підсилюють гордість від почуття жіночої ідентичності [8].

Статево-рольова ідентичність також переосмислюється і остаточно формується протягом підліткового періоду. Зріла сексуальність вимагає пошуку нових способів взаємодії з оточуючими, особливо з потенційними коханнями. Часто, досягаючи статевої зрілості, дівчинка знаходить відчуття самовпевненості. З обережної і сором'язливої вона може перетворитися на гордовиту і фліртуєщую, іноді на межі з каструючою і садистичною у своїх взаємодіях з протилежною статтю – не тільки з її однолітками, але і з батьком. На ранніх етапах манера дівчинки у взаємодії з хлопчиками і чоловіками може бути схожою на карикатуру на жіночу роль, видаючи тривогу, однак остаточна роль, яку жінка приймає у взаємодії з об'єктами любові, починає формуватися в ранньому підлітковому періоді.

Бажання мати дитину знову виникає у дівчинки-підлітка – бажання, яке відображає одночасно і переосмислення едіпових інцестуозних бажань, модифікації та доповнення до більш ранньої статево-рольової ідентифікації. І справді, свідомо небажана, але присутня в несвідомих надіях вагітність – не рідкість в підлітковому віці, і бажання остаточно прийняти жіночу статеву роль, доглядаючи за власною дитиною, зустрічається у багатьох дівчат, які ростять власних дітей. Для деякого це означає задоволення несвідомого бажання

мати дитину одночасно, як спосіб повернення до власної матері, відкидаючи регресивну прихильність (тепер вони рівні) і, як несвідому регресивну спробу за допомогою сильної прихильності до дитини відтворити або створити вперше існуючу у фантазіях, ідеалізовану, бажану єдність мати-дочка.

Різноманітність впізнаваних соціальних ролей і можливостей, які відкрила освіта, теж можуть бути доповненням до ранніх статево-рольових ідентифікацій, якщо дівчинка контактує з широким соціальним колом. Ідентифікації з більш широким діапазоном чоловічих і жіночих фігур виявляються в міру того, як дівчинка обдумує можливі кар'єри. Оскільки сучасна жінка може опанувати багато професій, які раніше вважалися суто чоловічими, і вона може це зробити своїм жіночим способом, звертаючись з іншими як жінка, міркування про жіночу статево-рольову ідентифікацію з позиції вибору професії повинні бути обережними [8].

Бажання бути схожою на чоловіків швидше зустрічається у дівчат-підлітків, які вважають, що їхня статева приналежність ніби заважає істинному розкриттю індивідуальності, вибору цікавої професії, по-справжньому складних і повних ризику захоплень, вихованню мужності, стійкості. Батьки зазвичай і не підозрюють, наскільки їхня донька страждає від того, що вона – не хлопчик [3].

Залежність мужності і жіночності дітей від батьківських прикладів проявляється в характері виконання батьком і мамою традиційних статевих ролей. Недостатньо жіночна мама, яка не засвоїла багатьох ознак своєї статевої ролі, не може оптимально впливати на формування психологічної статі і сина, і доньки. Гармонійна для статі поведінка потребує одночасного сприйняття

дитиною обох ролей: чоловічої у батька і жіночої у матері.

Дівчатка, які мали виражені риси жіночності, не мали високожіночних матерів. Проте, у їхніх батьків були яскраво виражені чоловічі якості, риси характеру. Можливо, типова для статі поведінка засвоюється не стільки через копіювання аналогічної ролі дорослого, скільки шляхом протиставлення, через протилежну роль батька іншій статі.

Нормальний статевий розвиток і дівчаток, і хлопчиків потребує наявності як жіночого, так і чоловічого прикладу. Одночасне сприйняття обох батьківських ролей передбачає їхнє порівняння, усвідомлення не лише протилежності кожної з них, але і необхідності єдності, існування однієї заради іншої і завдяки іншій. Відомо, що у дівчаток з неповних сімей в майбутньому менше шансів правильно розуміти своїх чоловіків і синів, прогнозувати їхні бажання і вчинки, ніж у дівчат із сімей і фактично, і психологічно повних, благополучних [3].

Участь батьків у вихованні є необхідною умовою повноцінного особистісного розвитку дитини. При цьому надзвичайно важливо, щоб батько виконував саме свої батьківські функції, а не намагався замінити матір, щоб батьківські ролі були чітко диференційовані [4]. Зарубіжні та вітчизняні психологи (Д. Віткін, І. Кон, О. Кононко, Ф. Парсонс, Н. Чодороу та ін.) підкреслюють значну роль батька у становленні особистості дитини. Батько у більшій мірі, ніж: матір привчає дітей до статево-рольової поведінки, підкріплюючи розвиток жіночності у дівчаток і мужності у хлопців (особливо у дошкільному віці) [6]. Хороший, люблячий, турботливий батько, який з повагою ставиться до представниць жіночої статі – формує відчуття захищеності

ності у власних дітей, а також виступає позитивною моделлю для наслідування, має вагомий вплив на формування гендерної ідентичності.

Батьки дитини – найважливіші об'єкти первинної ідентифікації. Дитина навчається своїй майбутній подружній ролі, уявно отожденоючи (ідентифікуючи) себе з батьками тієї ж статі. Дівчинці дуже важливо усвідомити засоби поведінки матері стосовно батька. Вплив батька у засвоєнні дитиною статевої ролі може бути особливо значущим. Батьки, зазвичай, більше, ніж матері, привчають дітей до відповідних гендерних ролей, підкреслюючи розвиток жіночності у своїх доньок і мужності – у синів.

Великого значення у формуванні психологічної готовності до виконання майбутніх сімейних ролей учені надають впливу стилю взаємодії батьків із дітьми, який має віддалені наслідки і визначає їх гендерну поведінку у сім'ї. Дослідження психологів засвідчують, що розвиток Я-концепції дівчини переважно залежить від характеру вираження до неї любові у сім'ї або у стосунках зі значущими дорослими. Любов оточуючих дорослих до дівчини-підлітка є основою її любові до себе, її самоповаги та самодостатності. Якщо дитина зростала без батьківської опіки або її виховував лише один із батьків, то пізніше їй доведеться змагатися з людьми, які мали можливість учитися в обох батьків [7].

У неповній сім'ї для майбутнього подружжя відсутнє головне – приклад шлюбних відносин. Для дітей відсутня певна можливість формування культури почуттів, стосунків, характерних для взаємин чоловіка і дружини. У майбутніх дружин, які виросли без батька, гірше формуються уявлення про ідеал майбутнього чоловіка, в сімейному житті їм значно важче адек-

ватно розуміти чоловіка та синів [1].

Виховні можливості в неповній сім'ї обмежені: відсутність батька позбавляє дітей можливості знайомитися з різними варіантами сімейних стосунків і тягне за собою односторонній характер психічного розвитку. Це пов'язано з відсутністю зразків сексуальної поведінки дорослої людини, які можна було б наслідувати в майбутньому. Дівчинці спілкування з батьком допомагає формуванню образу чоловіка. Якщо батька в родині немає, то образ чоловіка виходить спотвореним – збідненим або, навпаки, ідеалізованим [9].

Важливою психологічною проблемою, пов'язаною з вихованням дитини в неповній родині, є порушення статевої ідентичності, несформованість навичок статевої поведінки. Втрата або несформованість почуття статі породжує глибокі зміни всієї особистості людини. У такої людини спостерігається відчутна втрата свого Я, порушується вся система її відносин з іншими людьми. Навіть невелике відхилення від норми в області статевої самосвідомості загрожує негативними наслідками [10].

Взаємини дівчинки з найближчим дорослим чоловіком (звичайно батьком) в ранньому дитинстві справляють істотний вплив на її подальше особисте життя. Жінки, які згадують своїх батьків як доброзичливих і ласкавих, частіше оцінюють свій шлюб як вдалий в сексуальному, емоційному та духовному відношенні, ніж ті жінки, в пам'яті яких залишився образ холодного і не люблячого батька. У фригідних жінок, як правило, були вкрай неуважні батьки, які не виявляли ніякої турботи про здоров'я і розвиток дочки.

Досліджуючи особливості статевої поведінки дітей з неповних сімей, психологи відзначають надмірну закомплексованість тих з них, хто

виховувався або овдовілою матір'ю, або матір'ю-одиначкою. Особливо це стосується дівчаток. Вони зовні і внутрішньо затиснуті, скуті. Ці дівчата не вміють одягатися і користуватися косметикою, вважають себе непривабливими. У них відсутні будь-які навички спілкування; навіть в маленькій компанії вони мовчать, а якщо до них звертаються, то соромляться, червоніють і відповідають невлад. Жінки такого типу в хорошому настрої і спокійній обстановці просто «не бачать» чоловіків, ігнорують їх, а більш тісне вимушене спілкування породжує у них паніку. Найчастіше дівчата такого типу через перераховані вище якості не можуть влаштувати своє особисте життя, тому

що стосунки з чоловіками зазвичай не складаються. Дефіцит чоловічого впливу в ході дорослішання дівчинки істотно ускладнює її розвиток як майбутньої жінки, ускладнює формування у неї навичок міжстатевого спілкування, що згодом негативно відіб'ється на її особистому та сімейному житті [5].

Висновки та перспективи дослідження. Сім'я відіграє вагомий роль у становленні самоідентичності жінки, зокрема, провідними чинниками є: особливості виховання, сімейні стереотипи, установки, формування умовних цінностей, емоційна та інтелектуальна сфери, а також, індивідуальні характеристики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акивис Д. С. *Отцовская любовь* / Д. С. Акивис. – М.: Профиздат, 1989. – С. 26.
2. Говорун Т. В., Кікінеджі О. М. *Гендерна психологія: навч. посіб.* / Т. В. Говорун – К.: Вид. центр “Академія”, 2004. – 308 с.
3. Кікінеджі О. *Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи* // *Шлях освіти*. – 2004. – №1. – С.27-29.
4. Лавріненко Н. *Особливості життєдіяльності сім'ї в умовах трансформації українського суспільства* / Н. Лавріненко // *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття*. – К.: Віпол, 1999.
5. *Одинокая мать и её ребёнок* // *Энциклопедия молодой женщины* [Текст] / [авт. послесл. А. Г. Харчев; пер. с чеш.: Н. И. Белой, Ю. Н. Козловой]. – М.: Прогресс, 1989. – 496 с. : ил.
6. *Психологічна допомога сім'ї: посібник* / за ред З. Г. Кісарчук. – К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. – С. 32-52.
7. Репина Т. А. *Проблема полоролевой социализации детей* / Т. А. Репина. – М.: Воронеж: Изд-во Москов. Психолого-социального ин-та; МОДЭК, 2004. – 288 с.
8. Роберт и Филлис Тайсон *Психоаналитические теории развития* / Роберт и Филлис Тайсон. – Екатеринбург: “Деловая Книга”, 1998. – 528 с.
9. Сім'я. *Соціально-психологічні та етнічні проблеми: довідник*. – К., 1990 – 252 с.
10. Федоришин Г. М. *Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї*. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 74 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Akivis D. S. *Ottsovskaya lyubov* / D. S. Akivis. – М.: Profizdat, 1989. – S. 26.
2. Govorun T. V., KikInedzhI O. M. *Genderna psihologIya: navch. posIb.* / T. V. Govorun – К.: Vid. tsentr “AkademIyam”, 2004. – 308 s.
3. KikInedzhI O. *Formuvannya gendernoYi kulturi molodi: problemi ta perspektivi* // *Shlyah osvIti.* – 2004. – #1. – S.27-29.
4. LavrInenko N. *Osoblivosti zhittEdIyalnostI slm’Yi v umovah transformatsIYi ukraYinskogo suspIlstva* / N. LavrInenko // *UkraYinske suspIlstvo na porozI tretogo tisyacholIttya.* – К.: VIpol, 1999.
5. *Odinokaya mat I eYo rebYonok* // *Entsiklopediya molodoy zhenschinyi* [Tekst] / [avt. poslesl. A. G. Harchev; per. s chesh.: N. I. Beloy, Yu. N. Kozlovoy]. – М.: Progress, 1989. – 496 s. : il.
6. *PsihologIchna dopomoga slm’Yi: posIbnik* / za red Z. G. KIsarchuk. – К.: Vid-vo In-tu sotsIologIYi NAN UkraYini, 1998. – S. 32-52.
7. Repina T. A. *Problema polorolevoy sotsializatsii detey* / T. A. Repina. – М.: Voronezh: Izd-vo Moskov. Psihologo-sotsialnogo in-ta; MODEK, 2004. – 288 s.
8. *Robert i Fillis Tayson Psihoanaliticheskie teorii razvitiya* / Robert i Fillis Tayson. – Ekaterinburg : “Delovaya Kniga”, 1998. – 528 s.
9. *Slm’ya. SotsIalno-psihologIchnI ta etnIchnI problemi: dovidnik.* – К., 1990 – 252 s.
10. Fedorishin G. M. *PsihologIya stanovlennya osobistostI u batkIvskIy slm’Yi.* – Ivano-FrankIvsk : MIsTo NV, 2006. – 74 s.